

**ҚАЗІРГІ ҒЫЛЫМДАҒЫ ЖАЛПЫ АДАМЗАТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ЖАЙЛЫ
ТҮСІНІК¹**

Нурбол ХУДАЙБЕРГЕНОВ²

Ақпараттық-білім қоғамы әлемнің мәдени бет-бейнесін айтарлықтай құбылтып жіберді. Жаһандық рухани тенденциялар жекелеген ұлттардың өзіне тән даралық – болмысына айрықша ықпал етіп жатқан қазіргі кезеңде құндылықтар жүйесінің табиғатын тану, олардың беталысын бағамдап, ғылыми сараптамалық тұжырымдар жасау мәселесі күн санап өз маңызын арттыра түсуде.

Құндылық – гуманитарлық ғылым салаларының ортақ нысаны. Оның табиғатын терең танып білу үшін пәлсапа, психология, әлеуметтану, дінтану, мәдениеттану, антропология, этнография т.б. сынды ғылымдардың құндылықтарға деген қатынасын зерделеу керек. Соңғы ширек ғасырға дейін Қазақстанда құндылықтар жүйесін, негізінен, философия ғылымының өкілдері зерттеп келді. Мұны әлемдік үрдістің бір бөлшегіне балауға болады. Өйткені, XX ғасырдың екінші жартысына шейін дүниежүзілік ғылыми кеңістікте де құндылықтар теориясын егжей-тегжейлі зерделейтін аксиология философияның ажырамас бөлшегі ретінде танылып келді. Тарихтың қай кезеңінде де құндылықтар жөніндегі пайымдаулардың ойшылдар тарапынан айтылып келгенін ескерсек, бұл құбылысты заңдылық деп қабылдар едік. Құндылықтар жүйесі жөніндегі пікірлердің қайнар бастауы ежелгі дәуірлерде жатқанын атап өткен жөн. Ежелгі Антикалық философияда да, ежелгі Шығыс философиясында да сұлулық, қайырымдылық, жақсылық пен жамандық, әділет, ақиқат, әсемдік т.б. деген ұғымдар жайында әртүрлі көзқарастардың болғаны белгілі. Дегенмен, аксиология деген терминді алғаш рет қолданған – Э.Гартман. Батыс философиясының тарихында натуралистік психологизм (Мейнонг, Перри, Дьюи), трансцендентализм (Виндельбандт, Риккерт), персоналды онтологизм (Шелер, Гартман), мәдени-тарихи релятивизм (Ницше, Дильтей), социологизм (Вебер, Парсонс, Толкотт) сынды бірқатар аксиологиялық теориялар болғаны аталған пікірімізді қуаттай түседі.

Ғылымдар арасындағы интеграциялық қатынастардың мейлінше күшейген XXI ғасырда құндылықтар жүйесі тек адам ақыл-ойын басты нысана ретінде қарастыратын философия ғылымында ғана емес, әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың бәріне дерлік ортақ нысана, өзекті тақырыпқа айналды. Қоғамдық қатынастар мен адами ресурстардың табиғатын тереңірек танып білу үшін құндылықтар жүйесін осылай кешенді түрде зерделеу қажеттілігі күн санап өз маңызын арттырып отыр. Бүгінде философия, психология, әлеуметтану, саясаттану, экономика, мәдениеттану, педагогика, эстетика, әдебиеттану және лингвистика ғылымдары үшін құндылықтар жүйесінің сырына үңіліп, қасиетін тану міндеті алғы шепке шықты деуге болады. Бұл мәселенің филологиялық ғылымдарда да ерекше қарқынмен зерттелуін халықтың бүтін бітімі оның тілі мен әдебиетінен ғана тұтастай танылатынымен түсіндірген жөн. Сонымен бірге, егемендігін алып, өткенін саралай бастаған кез келген ұлт үшін ең әуелгі мақсұт құндылығын түгендеу болмақ. Бұл жөнінде фольклоршы ғалым С.Қасқабасов былай деп ой өрбітеді: «Әлемдік тәжірибеге қарасақ, бодандықта көп болып, тәуелсіздікке жеткен мемлекеттер өз өмірінің алғашқы 20-30

¹ Bu Makale 21-23 Ekim 2017 tarihleri arasında Antalya’da düzenlenen ASEAD II. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu’nda bildiri olarak sunulmuştur.

² М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының кіші ғылыми қызметкері, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың 3-курс докторанты Қазақстан (Алматы), nurbol.qz@gmail.com

жылында тарихи сананы, тарихи жадты қайтаруға, өзінің ұлттық болмысын нығайтуға күш салады» (Қасқабасов, 2017). Қазақтың ұлттық ой-санасына зер салған ғалым А.Қасабек те өз зерттеулерінде аталмыш мәселенің өзектілігіне баса назар аударады. «Ұлттық руханияттың құндылық болмысы» атты мақаласында ол былай дейді: «Әлемдегі халықтардың, ұлттардың, нәсілдердің бәріне тән жалпыадамзаттық құндылықтарымен қатар, әр халықтың өзіне тән тарихи қалыптасқан рухани, мәдени байлықтарын, адамгершілік қасиеттерін, яғни өзіндік құндылықтарды жандандыру, солардың негізінде жаңа белеске көтерілу бүгінгі таңның талабына айналу. Сондықтан да белгілі бір жағдайға байланысты қазақ халқының тоқыраған философиялық және тарихи құндылықтарын терең зерттеу, олардың ішкі мәнін айқындау, жалпыадамзаттық өркениет аясындағы даму бағыттарын зерделеу – қоғамдық ғылымдардың алдында тұрған басты мәселелердің бірі» (Қасабек, 2005: 115). Осы тұрғыдан алғанда, әдебиеттану ғылымының алдында да халықтық сананың қайнаркөзі болып саналатын көркем сөз өнеріндегі құндылықтар жүйесіне талдау жасау міндеті тұр.

Құндылықтар – қоғамның ілгері жылжуының алғышарты, мәдениеттің іргетасы һәм саяси-экономикалық тұрақтылыққа кепіл болушы басты факторлардың бірі. Әлемдегі құндылықтар хақындағы зерттеулерге көз салғанда осы ойымыз беки түсті. Мысалы, өркениеттер арасындағы қақтығыстардың негізгі түйткілдерін таразылаған С.Хантингтон құндылықтардың мемлекет тағдырындағы шешуші фактор екенін тілге тиек етеді (Хантингтон, 2002: 14). Ол аз уақытта көшбасшы елдердің санатына қосылған Оңтүстік Кореяның даму тарихына көз жүгіртіп, алпысыншы жылдары оның Ганамен қарайлас болғанын және құндылықтар жүйесін реттеу арқылы отыз жылдың ішінде Азияның маңдайалды елдерінің біріне айналғанын жазады. Ал Л.Харрисон ғылымда тұрақтап қалған колониализм, бодандық, расизм және географиялық ерекшелік деген теорияларға түбегейлі қарсы шығып, елдің дамуында аталған өлшемдердің ешқайсысы басты орында тұра алмайтынын, мемлекет саясатының тұрақты болып, экономикасының өрлеуіне түрткі болатын басты фактор елдің мәдениеті мен құндылықтар жүйесі екенін дәйекті пікірлерімен дәлелдейді (Харрисон, 2002: 15-36). Ал АҚШ-тың профессорлары – Д.Ажемұлы мен Ж.Робинсон «Ұлттар неліктен құрдымға кетеді?» (Daron Acemoglu, James Robinson. *Why Nations Fail. The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*) деп аталатын ғылыми еңбегінде елдің саяси-экономикалық жаңғыруына мемлекеттің стратегиялық бағдарламаларына қарағанда мәдени-құндылықтық бағдарлары – өмірге деген көзқарастар жүйесі мен әлеуметтік этикалық нормалардың көбірек ықпал ететінін таратып түсіндіреді (Acemoglu, 2012). Қоғамның дамуы мен тұрақтылығын социомәдени аспектіде қарастырған зерттеу еңбектері аз емес және мұндай бағыттағы пәнаралық ізденістердің уақыт өткен сайын өз маңызын арттыра түскенін байқауға болады.

Кел келген халықтың алуан түрлі игіліктерге кенелуінің түп тетігі моральдық шарттарда жататыны жоғарыда көрнекті ғалымдар пікірлерімен сабақтастыра отырып тілге тиек етілді. Дегенмен, адами құндылықтарға берілетін анықтамалардың да мазмұны бір арнада тоғыса бермейтінін атап айтқан жөн. Мысалы, Қазақстанның Ұлттық энциклопедиясында: «Құндылық – объектінің жағымды немесе жағымсыз жақтарын білдіретін философиялық-социологиялық ұғым. ...Құндылық объектінің адам үшін қаншалықты маңызды екендігін айқындайды. ...Құндылықтар қоғам үшін ең маңызды деген әдет-ғұрыптар, нормалар мен мән-мағыналар қызметін өзіне бағындырады және реттейді», - делінген (2004: 124). Ал Оксфорд сөздігінде құндылық ұғымына «этикалық бихевиоризм немесе тиісті құлық жөніндегі ненің дұрыс, ненің бұрыс, ненің жағымды, ненің жексұрын екендігі жөніндегі адамдар идеясы» деген анықтама беріледі (2002: 611). Келтірілген дәйектемелерге қарап құндылықтардың субъективті және объективті сипатқа ие екенін көруге болады. Сондай-ақ, оның объективті сипаты біршама күшті деп есептейміз. Оған сай белгілі бір зат не құбылыстың қоғам мүшелері тарапынан ерекше мәнге ие болып, бағасы артып, құндылыққа айналуы мүмкін. Құндылықтардың қоғам үшін маңыздылығын кейбір ғалымдар бейнелі түрде «үнсіз төңкеріс» ('silent revolution'. – Н.Қ.) деп те атайды. Жалпы

ҚАЗІРГІ ҒЫЛЫМДАҒЫ ЖАЛПЫ АДАМЗАТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ЖАЙЛЫ ТҮСІНІК

адамзаттық құндылықтардың қазіргі әлемдік беталысын айқындап, құндылықтар картасын жасаумен айналысып жүрген Мичиган университетінің (АҚШ) профессоры Р.Инглхарт осы атаумен арнайы кітап та жариялаған болатын (Inglehart, 1977). Өйткені, құндылықтар – қоғам барометрі. Оның құлдырауы өз кезегінде қоғамның да құлдырауына, ал берік орнығуы қоғамның да берік бола түсуіне мұрындық болады. Жалпы адамзаттық құндылықтарға рухани не материалдық игіліктер жатады. Ең бастысы, олар – жалпы адам баласына бірдей қымбат, айрықша мәнге ие болуға тиіс. Олар табиғи, әлеуметтік, адамгершілік ұстанымдар мен эстетикалық, құқықтық идеалдар, философиялық не діни идеялар не басқа да рухани құндылықтар болуы мүмкін. Осы арқылы адамзатқа ортақ құндылықтар қоғамның, тіпті өркениеттің рухани дінгегіне айналады. Өркениеттер ғұмырының ұзақ не қысқа болуы көбіне-көп жалпы адамзаттық құндылықтарға байлаулы. Педагогика ғылымында оған мынадай анықтама беріледі: «...жалпыадамзаттық құндылықтар – бұл барлық мәдениет пен замандағы адамдар үшін абсолютті стандарт болып саналатын іргелі, жалпыадамзаттық бағдарлар мен нормалар, моральдық құндылықтар» (2013: 6). Әлеуметтанушы Джозеф Фихтер құндылықтарды жеке басымыздың ғана емес, сонымен бірге өзгелердің де өмірінің мәніне айналуын қалайтын дүниелеріміз екенін айтады (Fichter, 1990: 132). Ғалымның пікірінше, жалпы адамзаттық құндылықтар мәдениет пен қоғамның салмағын арттырып, болашағын жарқын етеді.

Адами құндылықтарға қатысты зерттеулерді саралағанымызда олардың үш түрлі негізінің бар екеніне көз жеткіздік. Мәдениеттанушы, профессор К.Клакхон өзінің «Мәдениетті зерделеу» атты еңбегінде «Адами құндылықтар дегеніміз – индивидтің не топтың *танымдық, түйсіктік* немесе *әрекеттік* (ерекшелеген – біз. – Н.Қ.) таңдау жасауына итермелейтін анық я анық емес концепциялары», - деген тұжырым жасайды (Kluckhohn, 1951: 395). Мұндай пікірлерді біз басқа да зерттеушілердің еңбектерінен кезіктіріп (Kluckhohn, 1951; Husain, 1992; Oral, 2014).

Дегенмен, жалпы адамзаттық құндылықтар деген ұғымның жоқ екенін, не болмаса олардың батыстық сипатқа ие екендігін айтатын ғалымдар да жоқ емес. Мысалы, этнолингвист, мәдениеттанушы Әділ Ахметов «жалпы адамзаттық құндылықтар» деген терминнің өзіне қарсы. Ол еуразиялық өркениет төңірегіндегі ізденістерінде бұл ойын ашық білдіреді. Ғалым әлемнің ноосфералық дәуірге аяқ басып келе жатқанын, өркениет көші біртіндеп Еуразиялық кеңістікке – қазіргі Қазақстан мен Ресей территориясына ауып келе жатқанын тарихи салыстырмалы әдіс арқылы баяндай келе: «...ноосфералық дәуірде жеке және топтық (командалық) арман-мұраттар мен шындықтың тең құқылы феномені бой көтереді. Ал қазір «жалпыадамзаттық құндылықтар», «жаһандық армандар» жөнінде сөз қылу әлі ертерек. Өйткені, алдағы 500 жыл аумағында адамзат жоғарыда аталған доминанттар қақтығысының аясында өмір сүретін болады. Өйткені, қазір де бір шындықтың басы ашық. Мәселен, бүгінгі таңдағы «жалпыадамзаттық құндылықтар» деген ұғым, шын мәнінде, «алтын миллиардтың» агрессивті технологиялар арқылы бүкіл әлем мен адам санасын жасандылықпен улап кіргізген құндылықтары», - деп ой қорытады (Ахметов, 2012: 202). Осы тақылеттес пікірді Мәскеу мемлекеттік университетінің профессоры Ф.И.Гиреноктің сұхбатынан кезіктіріп. Философ-ғалым тіпті ондай ұғымның жоқ екенін айтады. В.Б.Румянцевке берген сұхбатында ол: «Мен үшін бұл мәселе әлдеқашан өз шешімін тауып қойған. Біреулердің әлі де аталмыш мәселені шеше алмай жүргеніне таңғаламын. Ешқандай «жалпы адамзаттық құндылық» жоқ, болған емес және болмайды да», - деп кесіп айтады (Гиренок, 2002).

Жалпы адамдық құндылықтардың уақыт пен орын талғамайтынын, қандайда бір мәдени кеңістікпен шектеліп қалмайтынын және адамзат түпсанасы мен психологиясына тән табиғи қасиеттер негізінде қалыптасқанын ескерер болсақ, жоғарыда келтірілген пікірлермен келісу қиын болар еді. Біздіңше, жалпы адамзаттық құндылықтарды белгілі бір

саяси-қаржылық алпауыттардың еншісіне салып қоюға болмайды. Өйткені, оның мазмұнын әділет, шапқат (мейірім), сұлулық, достық, ізгілік т.б. сынды рухани құндылықтар мен күллі адам баласына бағалы боп саналатын материалдық игіліктер құрайды. Қазіргі әлемдегі батыстық гегемонияның белгілі бір деңгейде құндылықтар жүйесіне ықпал-әсері бар десек те, бұл жалпы адамзаттық құндылықтардың мазмұнына өзгеріс енгізе алмайтынын баса айтуымыз керек. Өйткені, аталмыш мәселе өмір сүріп отырған заманымызда ғана емес, біздің заманымызға дейінгі дәуірлерде де ақыл-ой алыптарының назарына ілігіп, арнаулы еңбектердің жазылуына түрткі болған. Бұл құндылықтар әлемінің ежелгі дәуірлерден бері өзекті тақырыптардың қатарында болғанын көрсетеді. Мысалы, Аристотель өзінің «Үлкен этика» атты еңбегінде жалпы адамзаттық құндылықтар жайын қаузаиды. Ол Пифагордың, Сократ пен Платонның игілік, құндылық туралы айтқандарын сын тезіне алып, қарсы шығады әрі өзінің көзқарастарын егжей-тегжейлі таратып жазады. Аристотель: «Игіліктердің кейбіреуі құнды, басқалары – мақтаулы заттардың, үшіншілері – мүмкіндіктердің қатарына жатады. Құндылар деп мен құдайдан тарайтын ең қадірлі игілікті айтамын, мысалы, жанды, ақылды, бұлар бастапқы алғашқы принцип деуге болатын нәрселер. Құнды – бұл сыйлы, ондай нәрселерді бәрі де құрметтейді. Ізгіліктің әсерімен адам абыройлы болады, сондықтан да ол – құндылық», - дейді (2005: 253). Аталған трактатында Аристотель игіліктерді жанға қатысты, тәнге қатысты және жанға да, тәнге де қатысы жоқ игіліктер деп бөледі. Жанға қатысты игілік түрін ең жоғарғы игіліктер санатына қосып, өз ойын былайша өрбітеді: «Жанға қатысты игіліктер екі жаққа бөлінеді – ақыл иесіне және ақылдан ада жаққа. Ақылға ие жағына ақылдылық, көрегендік, даналық, үйрету қабілеті, ес және сол сияқты қабілеттер тән; ақылдан ада жағына ізгіліктер деп аталатындар: қанағат, әділдік, ерлік және басқа да ұнамды мінез-құлық түрлері жатады», - дейді (2005: 257). Жоғарыда келтірілген пікірлерін ол өз ұлына арнап жазған өсиет кітабы – «Никомах этикасы» атты еңбегінде дамыта түседі (Аристотель, 1984: 53-295).

Ал қазіргі ғылым жалпы адамзаттық құндылықтар жүйесіне өзінше бөлек классификация жасайды. «Құндылықтар биопсихологиялық (денсаулық) және рухани реттілікте болады. Құндылықтар рухани мәдениет түрлеріне қарай адамгершілік (өмірдің мәні және бақыт, қайырымдылық, жауапкершілік, ұят, ар, абырой), эстетикалық (әсемдік, маңыздылық), діни (сенім), ғылыми (ақиқат), саяси (бейбітшілік, әділеттілік, демократия), құқықтық (заң және құқық тәртібі) болып жіктеледі» (2013, б). Әйтсе де, құндылықтардың жіктелуі біркелкі емес. Ол – заңды құбылыс. Біз ХХ және ХХІ ғасырдағы аксиологиялық зерттеулерге шолу жасағанымызда олардың кең таралған 50-ден астам классификациясының бар екеніне көз жеткіздік. Солардың ішіндегі ең белгілілері – М.Рокич, Г.Хофстед, Ш.Щварц, Г.Олпорт сынды ғалымдардың жіктеулері. Аталған авторларды құндылықтар теориясына айтулы жаңалықтар әкелген, ғылыми негізін қалыптастырып, болашағына болжам жасаған ғалымдар деп айтуға болады. Мысалы, Рокич құндылықтарды терминалды (terminal) және инструменталды (instrumental) деп екіге бөліп, жалпы саны 36 құндылықты тізбектеп шығады. Оны біз мақсаттық және құралдық құндылықтар десек болатын секілді. Ол: «Адамның өмірде қол жеткізуді қалайтын жағдайы (еркіндік, отбасындағы сенім т.б.) мақсаттық, ал сол мақсаттық құндылықтарға жету үшін жасалатын әрекеттер құралдық құндылықтарды қалыптастырады», - дейді (2014: 9). Мильтон Рокич құралдық құндылықтарға қарағанда абстрактілі, әмбебап және өзгермейтін қалыпқа ие мақсаттық құндылықтардың адамның қалаулы құндылықтары болып саналатынын, ал құралдық құндылықтар болса, мақсаттық құндылықтарға қарағанда әлдеқайда нақты және құбылмалы болып келетінін, аталған екі құндылық түрінің арасындағы айырмашылықты бөліп жару қиынға соғатынын жазады (2014). М.Рокич мақсаттық құндылықтарды жеке тұлғалық және қоғамдық деп, ал құралдық құндылықтарды моральдік және біліктілік деп екіге бөліп қарастырады. Өзіне деген құрмет, қоғамда мойындалу сияқты құндылықтар жеке тұлғалық, ал бейбітшілік пен теңдік қоғамдық құндылықтар санатына қосылады. Өз кезегінде, адамдарда жеке тұлғалық

ҚАЗІРГІ ҒЫЛЫМДАҒЫ ЖАЛПЫ АДАМЗАТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ЖАЙЛЫ ТҮСІНІК

құндылықтардың басым түсуі қоғамдық құндылықтардың мәнін азайтса, керісінше, қоғамдық құндылықтар үстем болған жағдайда жеке бастың құндылығы мәнін кемітеді (толығырақ бірінші кестеде).

1-кесте.

Мильтон Рокичтің құндылықтар жіктемесі			
Мақсаттық құндылықтар		Құралдық құндылықтар	
Жайлы өмір	Көңіл тыныштығы	Өршілдік	Дүниетаным кеңдігі
Қызықты ғұмыр	Шынайы махаббат	Қиялдау	Тәуелсіздік
Табысқа ұмтылу сезімі	Ұлттық қауіпсіздік	Қабілеттілік	Интеллект
Бейбіт өмір	Рақат	Позитивтілік	Логика
Сұлу өмір	Құтқару	Тазалық	Жанашырлық
Теңдік	Өз-өзіне құрмет	Батылдық	Тіл алғыштық
Отбасы қауіпсіздігі	Қоғамда мойындалу	Кешірімділік	Кішіпейілділік
Еркіндік	Шынайы достық	Пайдалылық	Жауапкершілік
Бақыт	Даналық	Шыншылдық	Өз-өзін бақылау

Аксиология ғылымында кең тараған кезекті классификация Ш.Шварцқа тиесілі. Ол құндылықтарды онға бөліп қарастырады да, әр адамда құндылықтардың әртүрлі көрінуі мүмкін екенін, кей адамда бір құндылықтың басым болуын, ал кей адамдарда бірнеше құндылықтың қатар көрінуін тілге тиек етеді. Ғалым жалпы адамзаттық құндылықтардың мынадай түрлерін атап өтеді: күш (power), жетістік (achievement), гедонизм (hedonism), ынта-ықылас (stimulation), өзін-өзі бағыттау (self-direction), әмбебаптық (universalism), мейірбандық (benevolence), дәстүр (tradition), сәйкестік (conformity), қауіпсіздік (security) (Schwartz, 2012: 5-7). Ш.Шварц пен М.Рокичтің классификациясында ортақ құндылықтардың бар екенін байқау қиын емес. Тек М.Рокичтің ғана емес, басқа да зерттеушілердің жіктемесінен Ш.Шварцтың жіктемесін бөлектеп тұрған құндылық – дәстүр. Дәстүрді белгілі бір этностың өзіне тән рухани-мәдени жолы деп есептегенімізбен, оны жалпы адамзаттық шеңберде қарастыруға негіз бар екенін біз Ш.Шварцтың зерттеулері арқылы білдік.

Жоғарыда құндылықтардың елдің экономикалық, саяси-әлеуметтік жаңғыруының негізі екенін атап айттық. Ал ол ең әуелі жеке тұлға болмысынан бастау алатыны түсінікті жайт. Жалпы адамзаттық құндылықтар – жеке тұлғаның мәдени-этикалық Темірқазығы. Оны адамның өзіне ғана емес, жалпы айнала-болмысқа деген көзқарас-ниетін қалыптастырып, адами қалпын анықтайтын ішкі механизмі деуге болады. Мәдениеттанушы Г.Хофстед құндылықтарды бала кезден бейсаналы түрде қалыптасады деп есептейді. «Құндылықтар дегеніміз – қарсы мәні бар сезімдер жиынтығы. Әрқайсысының оң және теріс жағы болады. Құндылықтар мынадай дүниелерге қатысты болады: жауыздық жақсылыққа қарсы, ластық – тазалыққа, қауіп – тыныштыққа, әдепсіздік – сыпайылыққа, ұсқынсыздық – сұлулыққа, табиғи болмаған нәрсе табиғилыққа, қалыпсыздық – қалыптылыққа, парадоксалдылық – логикалыққа, иррационалдылық – рационалдылыққа, моральдылық – азғындыққа қарсы боп саналады. Өйткені, құндылықтарымыз өміріміздің ерте шағында қалыптанады, олар иррационалды болып табылады (дегенмен, біз өзімізді толыққанды саналы әрі ақылдымыз деп есептейміз!). Шындығында, құндылықтар біздің субъективті болмысымыз бен ой-санамызды анықтайды», - дейді ол өзінің әйгілі «Мәдениеттің салдары» атты еңбегінде (Hofstede, 2001: 6). Құндылықтар – адам өмірінің мәні болып саналатын стандарттар, жоғарғы мінез-құлық пен өмірлік сенім-түсініктердің жиынтығы. Әр адам дүние есігін ашқан сәттен белгілі бір әлеуметтік ортаның мүшесі болады. Ал ол оған дейін қалыптасып үлгерген құндылықтар

жүйесінің ішінде өмір сүреді де, Г.Хофстед айтқандай, бейсаналы түрде ерте жастан оны өз бойына сіңіреді. Ол отбасынан, жақын ортадан, жазба және визуалды материалдардан еліктеу не үлгі алу арқылы қалыптасады. Құндылықтар адамнан – адамға, қоғамнан – қоғамға, мәдениеттен мәдениетке ауысуы мүмкін. Осы арқылы құндылықтар қоғамдық этика мен әрекеттер жүйесінің анықтаушысы болып, қоғамды танудың негізі болады. Құндылықтардың қоғаммен қатынасы күрделі жүйені құрайды; адамдар арасындағы ненің тыйым салынғанын, ненің мақтаулы, ненің қылмысқа әкеп соғатынын да белгілейді. Құндылықтар жүйесінің сатыларына сараптама жасау арқылы біз қоғамның даму қарқыны мен әлеуетін анықтап, болашағына болжал жасауға мүмкіндік аламыз. «Қоғамның бірде-бір құндылыққа ие болмауын өзінің ең күшті әлеуметтік реттеуші құралынан айырылғаны деп түсіну керек», - дейді әлеуметтанушы Дж.Фихтер (Fichter, 1990: 137). Осылайша құндылықтар арқылы біз жеке тұлғаның ғана емес, сол арқылы бүкіл бір қоғамның, елдің бет-бейнесін боямасыз, дәл көре аламыз. Бұл, әрине, қоғамның мәдени болмысына қатысты. Белгілі бір құлық түріне не заттарға айрықша мән сыйлайтындықтан, құндылықтар стандарттаушы нормаларға айналады. Ал өз кезегінде нормалар бірте-бірте діл – менталитет ретінде қалыптанып, географиялық не мәдени кеңістіктегі қауымдастықтарды өзара ұқсас тип төңірегіне шоғырландырады. Нәтижесінде, тіл, сезім, қиял және мінез-құлық тұрғысынан халық ортақ сипаттарға ие болады. Ұлттың даралығы, өзгеге ұқсамайтын бірегейлігі (identity) деген ұғымның о бастағы түпқазығы құндылықтар әлеміне барып тіреледі. Жалпы адамзаттық құндылықтар бір ұлт мәдениетінің іргетасын қалайды. Ол, сондай-ақ, бір ұлт мәдениетінің өзгеге ұқсас даралығын ғана айқындап қоймай, сонымен бірге басқа мәдениеттермен қатынасын да реттейді. «Жалпы адамзаттық құндылықтардың арқасында мәдениет диалогтық феноменге айналады», - дейді ғалым И.Д.Каландия (Каландия, 2004: 120).

Осы қырынан қарағанда, адами құндылықтардың өзіне тән ерекшеліктеріне үнілу қажеттілігі туындайды. Ең алдымен, құндылықтардың антропогенді екенін айтуға тиіспіз. Адам бар жерде оның өзіне тән құндылықтық бағдары да болады. Олардың статикалық әрі динамикалық қалпы, екі қыры бар. Зерттеушілердің дәл осы тұста пікір қайшылығына тап болатыны осыдан болар деп ойлаймыз. Дегенмен, көптеген ғалымдардың пікірлері олардың өзгермелі болатынын көрсетеді. Құндылықтар жүйесінің өзгеруіне қоғамдық факторлар, әлеуметтік-саяси, психологиялық факторлар әсер етеді. Этникалық қазақтардың құндылықтарын ғылыми талдау нысанына алған С.Нұрмұратов: «Құндылықтар, ол – өте үлкен әлем. Олар өзгеруі, дамып бір түрден екінші түрге ауысуы, трансформацияға ұшырауы, жойылып кетіп, жаңасы пайда болуы мүмкін», - дейді (2011). Ал Ә.Рымғазықызы құндылықтарды «адамның жер бетінде өмір сүруінің мәні мен маңызын анықтайтынын» тілге тиек етіп: «Ұлттық құндылықтардың өзгеру процесі өте көп уақытты қажет етеді. Құндылықтар бағыты жасалуы, жойылуы, сыналуы, өзгеруі немесе жаңа маңызға ие болуы мүмкін», - деп ой қорытады (2011). Эстетикалық құндылықтардың бұл заңдылық шеңберінен тыс жататынын айтқан лингвист Г.Смағұлова өз зерттеуінде былай дейді: «Әдетте, адам өмірінде құндылықтар әртүрлі. Мәселен, моральдік (адалдық пен әділеттілік), діни (мойынсұнушылық, төзімділік), әлеуметтік (қайырымдылық), сезімдік (махаббат, достық), эстетикалық (сұлулық, әсемділік, үйлесімділік) т.б. Бірақ құндылықтар әлемі әрдайым өзгеріп отырады. Оған, әсіресе, қоғамдағы әлеуметтік өзгерістер себепші болады. Себебі, адамдардың өмір сүру ерекшеліктері және олардың жеке және топтық көзқарастары құндылықтардың әлсіреуі мен күшеюіне әкеледі.

Алайда, аталған және аталмаған құндылықтар арасында эстетикалық құндылықтар көп жағдайда өз деңгейін сақтап қалатын сияқты. Өйткені, өзге құндылықтар өзгермелі болса, сұлулық, әдемілік, үйлесімділік қашанда адамдардың мәңгі құштарлығына арқау болатын конкретті дүние. Мысалы, ақша, мансап бірде бар, бірде жоқ дүние болса, эстетикалық ләззат сыйлайтын әсем табиғат көрінісі, адамның сұлулығы т.б. үйлесімді әдемі зат, сұлу бейне әркез адамдардың көз алдында» (Смағұлова, 2015: 312). Ғалымның бұл пікірін қисынды деп санаймыз. Әдебиеттің қалыбына салсақ, бұл пікірдің өзектілігі

ҚАЗІРГІ ҒЫЛЫМДАҒЫ ЖАЛПЫ АДАМЗАТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ЖАЙЛЫ ТҮСІНІК

арта түседі. Себебі, әдебиет ең алдымен эстетикалық функция атқарады. Танымдық, тәрбиелік қызметінен бұрын оның оқырманға эстетикалық әсер сыйлайтыны, адам жанын сұлулыққа құштар қып, жан әлемін үйлесімділікке баулитыны белгілі. Алайда, біз сөз етіп отырған әдебиеттің өзінде сұлулық әр кезде әркелкі көрінуі мүмкін. Әсіресе, ол көбіне-көп сол халықтың мәдени, ұлттық даралығына (идентификациясына) байлаулы боп жатады. Бір ұлттың сұлулық туралы ұғымының қалыптасуына оның ғасырлар бойғы тұрмыс-тынысы мен табиғи-географиялық ерекшеліктерінің айрықша зор ықпалы болатыны заңды. Әдебиет те сол халықтың мәдени кодында сақтаулы сұлулық ұғымын ашып беруге қызмет етеді. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ әдебиетіндегі сұлулық деп танылған дүние басқа ел әдебиетінде мүлдем басқа құбылыспен салғастырылып берілуі кәдік. Бұл жайлы М.Жұмабаев «Алқа» атты әдеби манифесінде орынды пікір білдіреді: «Қазақтың мұрнын тесіп зере салуы Еуропа көзінде сұлулық емес, тағылық деп саналады ғой. Яки Еуропаның күн батқандағы суретті аузынан суы құрып мақтауы қазақтың өз әдебиетінде жоқ қой», - дейді ақын (Жұмабаев, 2011: 55). Сұлулықтың басқа құндылықтармен салыстырғанда біршама тұрақты екені рас, алайда ол әртүрлі сипатта көрініс табуы мүмкін екенін осыдан аңғаруға болады.

Әр дәуірдің өз биік құндылығы бар. Құндылықтарды уақыт пен мекенге бағынбайтын абсолютті игіліктер дегенімізбен, олар қоғам ыңғайына қарай әр кезеңде әрқилы көрінеді: маңызы біресе артып, біресе азайып отырады. Бұл жалпы адамзаттық құндылықтардың жойылып кететінін білдірмесе керек. Қоғам бар жерде құндылықтар жүйесі де қатар жүретіні табиғи заңдылық. Аксиология ғылымының көрнекті маманы Ш.Шварц құндылықтардың негізгі алты ерекшелігін атап өтеді. Олар:

1. «Құндылықтар – өзара тығыз қатынастағы сенімдер жүйесі. Өз күшіне енген кезде олар адам жанын ыстық сезімге бөлейді. Қандайда қауіп төнген жағдайда тәуелсіздік аса маңызды құндылық болып саналатын адамның ашуын туғызады. Оны қорғай алар қауқары болмаса, торығуға бет алады да, әйтпегенде өзін бақытты сезінеді.

2. Құндылықтар белгілі бір әрекетке жігерлендіретін қалаулы мақсаттармен сабақтас болады. Әлеуметтік тәртіп, әділет, өзгелерге пайдалы болу құндылық болып саналатын адамдар аталмыш мақсаттарға жету жолында жан аямайды.

3. Құндылықтар белгілі бір әрекеттер мен жағдайларға бағынышты болмайды. Мысалы, тіл алғыштық пен адалдық құндылықтары жұмыс орнында, мектепте, бизнес не саясатта, достар мен бөгде адамдар арасында да маңызды болуы мүмкін. Бұл ерекшелік құндылықтарды әдеттегі нақты әрекет, ситуация, объектілермен қатысы бар нормалар мен көзқарастар жүйесінен айырады.

4. Құндылықтар стандарт немесе критерий ретінде қызмет етеді. Құндылықтар саясатта, адамдар арасында, оқиғалар мен түрлі жағдайларда таңдау жасау мен бағалау деңгейін белгілейді. Адамдар ненің жақсы, ненің жаман екенін, дұрыс пен бұрысты, құпталынған іс пен тыйым салынған істі жалпы адамзаттық құндылықтарға сүйене отырып шешеді. Алайда күнделікті тұрмыстағы шешімдерімізге тигізер әсері жағынан олар үнемі саналы түрде бола бермейді.

5. Құндылықтар өзара маңыздылығына қарай реттеледі. Адамдардың құндылықтары олардың индивидуалдық қасиеттерімен реттеледі. Олар жетістікке көп мән бере ме, әлде адалдыққа ма, жаңашылдыққа ма, дәстүршілдікке ме? Аталған иерархиялық ерекшелік те құндылықтарды нормалар мен көзқарастардан айырады.

6. Кейбір құндылықтар әрекет етуге жетекшілік етеді. Кез келген қатынас не мінез-құлықтың бірнеше құндылыққа әсері бар» (Schwartz, 2012: 3-4). Жоғарыда келтірілген пікірлер легі құндылықтардың өзіндік ерекшеліктерін ашып береді. Жалпы адамзаттық құндылықтардың жеке тұлға мен қоғам алдындағы рөлі жайында аз-кем тоқталдық. Расында да, құндылықтардың қоғамдық жүйені реттеуші, демократиялық игіліктерге жету жолындағы қызметі орасан деп ойлаймыз. Мысалы, достық, қайырымдылық, қонақжайлылық сынды адамзаттық құндылықтар тұтас қоғамның жақсаруына сеп болатыны анық. Егер біз құндылықтар жүйесінің осы қырына үңілетін

болсақ, еріксіз олардың функциясы жөнінде сөз қозғауға мәжбүр боламыз. Құндылықтардың өзіндік қызметі туралы түрлі пікірлер бар. (Рокич, Хофстед, Шварц т.б.). Дегенмен, оның функциясын біршама толымды түрде ашып берген – социопсихолог Дж.Фихтер. Ол құндылықтардың негізгі алты функциясы бар деп есептейді.

1. Құндылықтар – адамдар мен топтардың әлеуметтік игіліктерге жетуіне жол ашатын құралдар. Стратификация жүйесін жасайды. Жеке тұлғаның айналасындағылардың көзінше қай тұста екенін білуге сеп болады.

2. Құндылықтар адамдардың назарын қалаулы, пайдалы әрі маңызды деп танылған мәдени не материалдық нысандар үшін бағыттайды. Өте құнды бір объект қашанда адам мен қоғам үшін ең үздік деп танылмауы мүмкін.

3. Әр қоғамдағы идеал түсінік пен мінез-құлықтар құндылықтар арқылы анықталады. Әлеуметтік тұрғыдан бағалы деп танылған мінез-құлықтың кестесін (диаграммасын) сызады. Осылайша адамдар әрекеттері мен түсініктерін ең жақсы қай жолда көрсету керек екенін ұғына алады.

4. Құндылықтар адамдардың әлеуметтік рөлдерін таңдауында және оны жүзеге асыруында жетекшілік жасайды. Қызығушылық оятып, қайратын қамшылайды.

5. Құндылықтар – әлеуметтік бақылау мен басқарудың құралдары. Адамдарды әдет-ғұрыптарды сақтауға бағыттайды, дұрыс нәрселерді жасауға итермелейді. Сонымен бірге, құндылықтар мақұлданбаған (бұрыс) мінез-құлықтарға тосқауыл болады, тыйым салынған үлгілердің нелер екеніне жөн сілтейді және әлеуметтік тәртіпсіздіктерден туындаған ұят пен кінәлылық сезімдерінің оңай ұғынылуын қамтамасыз етеді.

6. Құндылықтар ниеттестік (ынтымақтастық) құралдары ретінде де қызмет етеді. Әлеуметтанушы ғалымдардың бір шарасы – кейбір топтардың жалпы адамзаттық құндылықтарды жаю үшін арнайы жасақталуы. Адамдар дәл осы топ мүшелерінен адамгершіліктің жоғарғы үлгілерін күтеді әрі өздері де сол топ мүшелеріне ұқсауға тырысады. Ортақ құндылықтар әлеуметтік ниеттестік (ынтымақтастық) жарататын және оны ғұмырлы ететін ең маңызды факторлардың бірі болып саналады» (Fichter, 1990: 139).

Жоғарыда аталған құндылықтар функцияларын біз қазіргі қоғамның беталысынан да айқын көре аламыз. Әсіресе, демократиялық принциптерге сай жаңа қазақстандық қоғам қалыптастыру барысында аталған қызметтердің орны ерек. Бүгінде жеке тұлға құндылығы алдыңғы шепке шықты деуге негіз бар. Өйткені, адами капиталсыз елдің ертеңі бұлыңғыр болатыны ғылыми тұрғыдан дәлелденген. Жеке тұлға құқығы, оның қадірі мен құрметі, қауіпсіздігі мен қызметі және оның басқа ұлттар мен діни конфессия өкілдері арасындағы өзара ымырашылдық мәселелеріне қазіргі қазақ қоғамында аса үлкен маңыз беріліп отыр. Бір жағынан, бұл – әлемдік үрдісте, дүниежүзілік мәдени ағыста бар құбылыс. Өйткені, қазақ қоғамы әлемдік қауымдастықтың ажырамас бөлшегі екені шындық. Өмір сүріп отырған дәуірімізге ғылымда әртүрлі анықтамалар беріліп келеді. Постиндустриялық білім қоғамы немесе ақпараттық ғасырда, я болмаса постмодерн дәуірінде күн кешіп жатырмыз дегенімізбен, аталған анықтамалардың бәрі де өз дәуірінің құндылықтар жүйесіне қарай айдар алғаны айна қатесіз ақиқат. Құндылықтардың бәріне қайта баға берумен ерекшеленетін қазіргі постмодерн дәуірінің өзіндік айырмашылықтары жөнінде қоғамтанушы ғалым Т.Орал мынадай пікір айтады: «Жаһандану жаңа қоғамның дәстүрлі қоғамнан көп айырмашылығы жоқ құндылықтар жүйесіне жаңа өлшемдер енгізіп жатыр. Яғни қауымдастықтардың тіл алғыштық мәдениеті, көршілік қатынастары, қауіпсіздік пен қорғаныс тәртібі, адалдық пен сатқындық, жабықтық пен құпиялылық, махаббат пен төзімділік, құрмет пен үрей, еркіндік пен тәуелділік сынды қоғамдық құндылықтар заманауи құндылықтардың ықпалы астында қалуда яки жаңа мәнге ие болуда. Қоғамдық құндылықтарды мұндай өзгеріске әкеліп жатқан қазіргі заманның құндылықтары мыналар: демократия, бәсекелестік мәдениеті, өнімділік, адам құқықтары және жеке тұлға. Соңғысы, яғни жеке тұлға – постмодерн қоғамының, яғни дәуіріміздегі білім қоғамының ең үлкен құндылығы. Дәстүрлі қоғамдарда қауымдастық, жаңа индустриалық қоғамдарда қорлар (клубтар) ең үлкен құндылық болып саналса, білім қоғамында жеке тұлға ең үлкен

ҚАЗІРГІ ҒЫЛЫМДАҒЫ ЖАЛПЫ АДАМЗАТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ЖАЙЛЫ ТҮСІНІК

құндылыққа айналды. Барлық өзге де қоғамдық құндылықтар осы құндылықтың айналасында және оны алға шығаруға қызмет ету арқылы өмір сүреді» (2014: 23). Ғалым тілге тиек еткен бәсекелестік мәдениеті мен жұмыс өнімділігі нарықтық қоғамның өзі бізден талап етіп отырған адами құндылықтар болса, адам құқығы мен жеке тұлғаның құрметі демократиялық ұстанымдардың өзегі болып саналады.

Қорыта айтқанда, құндылықтардың статикалық және динамикалық қасиеті бар десек, олардың өзгеруіне ықпал етіп отырған басты факторлар – нарық қоғамы мен постмодерн дәуірі алдымызға тосқан талап-тілектер. Екінші, құндылықтардың қайнар көзі адам тұлғасының үш негізінен келіп шығады. Олар – таным, сенім және әрекет – аталған үш бастау өзара тығыз қатынастар жүйесіне ие. Үшінші, құндылықтардың табиғаты олардың антропогенді екенін көрсетеді. Адам бар жерде қоғамның болатыны секілді, қоғам бар кезде оның өзіндік құндылықтар жүйесі де қалыптанатынын заңдылық деуге болады. Олар индивидуалдық, ұжымдық және қоғамдық сипатта өмір сүреді. Төртіншіден, әр адам белгілі бір деңгейде құндылық тасымалдаушылық қызметті атқарады. Бұл құндылықтардың таралатынына дәлел. Құндылықтар жүйесі ұрпақтан ұрпаққа отбасы, білім беру жүйесі және БАҚ арқылы, әдебиет пен өнер не кітапханалар арқылы ауысады, таралады. Жалпы адамзаттық құндылықтар – ел мәдениетінің күретамыры; ұлттық кодты жаңғыртушы болып есептеледі. Ол ұлттың өзіне тән даралығын айқындап, болашағына бағдарлауға негіз болады.

Әдебиеттер тізімі:

- Аристотель. (1984). Сочинения: В 4-х т.4 / пер.с древнегреч.; Общ. Ред. А.И.Доватура. – М.: Мысль.
- Ахметов Ә. (2012). Еуразия коды. Бесінші өркениет қарсаңында. – Астана: Деловой мир Астана.
- «Әлемдік философиялық мұра». Жиырма томдық. 3-том. Аристотель философиясы. (2005). – Алматы: Жазушы.
- Гиренок Ф.И. (2002). Я называю это пространством бытовой свободы. Интервью В.Б.Румянцеву. – http://www.hrono.ru/libris/lib_g/girenok_fi.html
- Жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтар мен педагогтердің жаңашыл тәсілдері негізінде тәрбие жүйесін жаңарту жолдары. (2013). Әдістемелік құрал. – Астана: Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы.
- Жұмабаев М. (2011). Табалдырық. Манифест. Кіріспе мақала: М.Қойгелдиев. Құжаттық материалдарды мұрағат қорларынан алып, баспаға әзірлеген: М.Қойгелдиев, Ш.Тілеубаев. Алматы: Тау-Самал.
- Каландия И.Д. (2004). Система общечеловеческих ценностей в динамике и диалоге цивилизаций в условиях глобализации // Человек: соотношение национального и общечеловеческого. Сб. материалов международного симпозиума (г. Зугдиди, Грузия, 19–20 мая 2004 г.) Выпуск 2 / Под ред. В.В. Парцвания. СПб.: Санкт-Петербургское философское общество.
- Культура имеет значение. (2002). Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу. Под ред. Л.Харрисона и С.Хантингтона. (Lawrence Hurrison, Samuel Huntington (eds.) Culture Matters: How Values Shape Human Progres. – New York: Basic Books, 2000.) – М.: Московская школа политических исследований.
- Қазақстан. Ұлттық энциклопедия (2004). / Бас ред. Бүркітбай Аяған. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы.
- Қасабек А. (2005). Ұлттық руханияттың құндылық болмысы // Қазақтану өрісі: Оқу құралы / Жалпы редакциясын басқарған Ж.Молдабеков. – Алматы: Қазақ университеті.
- Құндылықтардың төресі. (2011). // Қазақ әдебиеті, №8 (3224). 25.02.2011).

Оксфорд сөздігі. (2002). Әлеуметтану. – Алматы. ЖШС, «Қазақстан» баспа үйі».

Смағұлова Г.Н. (2015). Құндылықтар әлеміндегі «сұлулық» концептісі // ҚР ҰҒА Хабарлары. Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар сериясы. №1.

Ұлт руханияты гуманитарлық ғылымнан не күтеді? (2017). Академик Сейіт Қасқабасовпен әңгіме // «Егемен Қазақстан», 18 наурыз, 2017 жыл №55 (29036)

Acemoglu D., Robinson J. (2012). *Why Nations Fail. The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*. – 1st ed. Crown Publishing Group. New York.

Değerler ve Değerler Psikolojisi. (2014). Editörler: Doç. Dr. Bülent Dilmaç, Doç. Dr. Hasan Hüseyin Bircan. – Ankara, Pegem Akademi.

Fichter J. (1990). *Sosyoloji Nedir?*. Çeviren – Doç.Dr.Nilgün Çelebi. – Konya. – Selçük Üniversitesi.

Fichter J. (1990). *Sosyoloji Nedir?*. Çeviren – Doç.Dr.Nilgün Çelebi. – Konya. – Selçük Üniversitesi; Akbar Husain, Saeedur Rahman and Aqeel Khan. (1992). *Human Values – a running commentary based on literary texts*. // *Man in India*, №3-4.; Tuncay Oral. (2014). *Psikolojik perspektivden değer kavramı* // *Değerler ve değerler psikolojisi*. Editörler: Doç. Dr. Bülent Dilmaç, Doç. Dr. Hasan Hüseyin Bircan. – Ankara, Pegem Akademi.

Hofstede, Geert H. (2001). *Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions, and organizations across nation* / by Geert Hofstede. – 2nd ed. Sage Publications: International Educational and Professional Publisher. USA, California.

Inglehart R. (1977). *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Kluckhohn C. (1951). *The Study of culture*. Stanford, CA. Stanford University.

Schwartz, S. H. (2012). *An Over view of the Schwartz Theory of Basic Values*. Online Readings in Psychology and Culture, 2(1). [http://dx. doi.org/10.9707/2307-0919.1116](http://dx.doi.org/10.9707/2307-0919.1116)